

SZEMPONT

BODROGVÁRI FERENC

VISELKEDÉS, ÉRTÉKELES, IRÁNYÍTÁS

1.

Felfigyeltek-e már arra, hogy ha a parkban nincsen szemét, a váróterem ragyog a tisztaságtól, vagy ha az utcán senki sem ordít az őstermészet hangján, akkor önök is szinte öntudatlanul csendesebben beszélnek, nem lépnek a fűre, nem dobják el »természetes« mozdulattal a cigarettájukat, vagy a gyümölcshéjat, hanem a papírkosár után néznek, vagy esetleg kissé reszelkedve hajolnak le a megszokott mozdulattal elhajított hulladékért, s addig cipelik magukkal, amíg hulladékgyűjtőre nem akadnak? Ugye megtették már ezt, noha nem figyelmeztette önöket a rendre az egyébként is kevés hatóerővel bíró tilalomfák erdeje?

Megragadta-e már önöket az ódon székesegyházak fennkölt nyugalma, amikor a félhomályba vesző oszlopok között nyalábokban szűrődött be a máriaüvegen áttört fény? Vajon nem történt semmi változás a lelkükben? Vajon ilyenkor is azt dúdolgatták magukban, hogy:

»Je-je-je, bébi... uff, uff, hóóó...«

Vajon hányszor változtatták meg már viselkedésüket egy önökre ható külsőség, formáság miatt?

Elismerik-e, hogy a külsőségek látszólag jelentéktelen erejével nagyon is befolyásolhatnak bennünket?

2.

A pszichológusok és szociológusok egész hada kutatja, a politikusok, kereskedők stb. hatalmas táborra kéri, vajon hogyan lehet kialakítani, elfogadtatni az olyan viselkedésmoделleket, külsőségeket, stílust, melyek az eredményesebb termelést, a nagyobb hasznot nyújtó eladást, a nagyobb politikai, vallási, nevelői stb. befolyást segítik elő. Hogyan lehet irányítani az embereket a külsőségek erejével? Hogyan lehet befolyásolni a tartalmat a forma erejével?

Thorstein Veblen említi, hogy az egyébként önmagukban különösebb értékkel nem jelentő külsőségek hihetetlenül erősen befolyásolják az embereket. Csak az a fontos, hogy valamilyen módon — lehetőleg észrevétlenül — elfogadtassuk az emberekkel a számunkra hasznos viselkedésmoделlt. Ez a külsőség aztán majd megteszi a magáét: elfogadtatja az emberekkel azt a tartalmat is, amit egyébként eszük ágában sincs elfogadni.

Ismeretes például, hogy a választékosan öltözött, komoly és őszülő úriembert hajlamosak vagyunk egyszersmind okosnak, erkölcsösnek, meggondoltnak stb. tartani, s sokszor elfogadjuk véleményét, noha az illető sem meggondoltnak, sem erkölcsösnek nem nevezhető, s véleménye, nézetei nem is hasznosak. Ezt a jelenséget — a külsőségek megéltetésére — a pszichológusok hallóeffektusnak nevezik.

A kérdés most az, vajon az értékek elfogadott külsőségek minden esete hallóeffektus típusú, azaz pusztán szubjektív megítélésből fakadó-e. Továbbá: szükséges-e, hogy a külsőségek bizonyos válfajait előnybe részesítve, azokat másokkal elfogadtatva irányítsuk kultúránk fejlődését? Vagy talán az ilyen irányítás káros? Meg kell-e engednünk, hogy mindenki úgy viselkedjék, ahogyan éppen akar?

3.

Az ember szabadságának védnökei rosszul teszik, amikor az eredményesebb termelés által megkövetelt viselkedésmoделlek, például a munkafegyelem megszokott külsőségei ellen ágálnak. A munkahely nem lehet diszkoklub, a gyárban nem viselkedhetünk úgy, mint a strandon és fordítva. Meghatározott viselkedési formákat követelő helyeken senki sem viselkedhet a szabadságra és az egyéniség sérthetlenségére hivatkozva úgy, mint az elefánt a porcelánüzletben. Ha így viselkedik, akkor ezt a termelékenység bántja meg. A munkaszervezés törvényszerűségei meglehetősen szűk keretek közt tartják a megfelelő viselkedéstípusokat, s rendhagyó eseteket nemigen engedélyeznek. Ez a túrésí keret egyes munkahelyeken olyannyira szűk, hogy még a mozdulatok formáit és a munkaruha szabását is meghatározza. Máshol a munkaszervezés szabályai a külsőségek szélesebb skáláját endélyezik, de ha egy bizonyos határt átlépünk, akkor mindig, előbb, vagy utóbb az összhang felbomlását és ezért eredménycsökkenést észlelhetünk.

A külsőségek mélyén tehát sokszor objektív racionalitás rejlik, akár egy fizikai vagy matematikai törvényben. Ez a racionalitás a viselkedést a »Ha nem cselekszel így és így, akkor előbb-utóbb ez és ez következik be« szabálya szerint határozza meg. Mindenki szabadon választhat ugyan bizonyos viselkedésmoделkat, de a választás következményeitől már nem szabadulhat meg tetszése szerint. Választhatom például azt is, hogy kiugrom a tizedik emeleti ablakon, de útközben már nem gondolhat meg magam.

Jó — válaszolják a kételkedők —, ez az okoskodás a természeti törvények érvényesülése esetében elfogadható, de a társadalmi folyamatok megítélésére nem alkalmazható. A társadalmi értékek szabad választásából nem következik olyasfajta nyaktörés, mint az emeletről való leugrásból. Ha kiabálók és köpködők az utcán, akkor viselkedésem nem esik semmiféle természeti szükségyszerűség »büntetőjogi« hatáskörébe. Viselkedésem indítékai teljesen egyéniak, szabadok, szubjektívek. Egyedül a haszon, a kellemes, a nekem jó biológiai alapjával meghatározottak. Ez az alap azonban nem mindenkinél egyforma. Ha nekem az a jó, hogy ordítsak, akkor miért ne tegyem. Ha valakinek az a jó, hogy nem dobálja szét a papirost, hát ne tegye. Így valósulhat csak meg a demokrácia, a szabadság. Csak így tudtam igazán mások egyéniségét. Ne avatkozz be mások belügyeibe, de mások se avatkozzanak az én életembe — ez a lényeg! Mi lenne, ha mindenki mindig és mindenhol csupán bizonyos, korlátozott számú viselkedésmoдел közül választhatna? Ha mindig el kellene fogadnunk bizonyos tipizált külsőségeket a »ha nem, akkor majd...« fenyegetésének nyomozó terhe alatt, akkor egy inkvizíciós világot kapnánk, ahol az erkölcsöt, a szépséget, a jót, helyeset stb. a fejbőlintások, a beépülő engedelmség szolgálékisége határozná meg. Másrészt arra is emlékeztetnek, hogy a társadalmi viselkedés formáinak nagy része hallóeffektus típusú, tehát semmiféle objektív alapja sincs. Ezért cselekedeteink tartalma a fontos, nem pedig a forma.

Így érvelnek sokan a szabadság nevében, de rosszul teszik, ha azt gondolják, hogy a jónak, szépnek, helyesnek tartott külsőségek (s az értékek általában) csupán szubjektív megokolásuk lehetnek. Az a felfogás is helytelen, hogy a természettudományos területen megkövetelhető egy uniformizált viselkedésmódot, de a társadalmi élet, a kultúra területén az ilyen megszorítások önkényuralmat jelentenek. Eszerint tehát a világ két-tébomlik: a szükségszerűség világára és a szabadság világára.

A szabad viselkedés híveinek ellenkezése akkor rejt magában némi értéket, ha bírálata az elnyomó tekintély egyeduralma ellen irányul. A lázadás azonban nem igazolható, ha minden általános értékrendszer, minden társadalomtervező irányelv létjogosultságát vonja kétségbe. Az embernek szüksége van értékrendszerekre, melyek kultúrájának tervezését irányítják. Megengedhetőnek tartom, hogy valamikor a tekintély szentségén alapuló viselkedésmódot kiterjedő ellenőrzése is szükséges volt. A totemizmus, a tabuk, a mitológiai értékrendszerek stb. mind a tekintélyen, az emberen kívüli és emberek feletti szükségszerűségekre alapozódtak, de szocializáló, humanizáló hatások végeredményben nem tagadható. A tekintélyek azonban mindig kizárólagosságra törekednek, véges jellegűek és változatlanok, örökérvényűnek tüntetik fel magukat. Ezért idővel a haladás kerékkötői lesznek. Ma már a tekintélyen alapuló értékrendszerek ideje lejárt a változatlan és a végesség eszméivel együtt. A végtelen változás felismerésében és hirdetésében, az ember mindenhatóságának tételezésében azonban elveszhet az ember, ha kultúrájának tervezésében nem terem magának viszonylag változatlan, általános érvényességet követelő irányítók — értékrendszereket, ha nem alakít ki olyan külsőségeket, melyek segítségével viszonylag tartósíthatja és a kívánt irányba terelheti a társadalom tagjainak viselkedését. Ezek az irányítók nem alapozódhatnak sem az »örök tekintélyekre«, de a teljesen szubjektív forrású, hallóeffektus típusú, »az egyedi ember a mértéke mindennek« elvű fakadó választásra sem.

Habár az értékelő tevékenység teleológikus (célszerűségű), ugyanakkor determinált (meghatározott) is. Ez a meghatározottság — éppen úgy, mint a célszerűség — nem emberen kívüli eredetű (istentől, természettől stb.), hanem az eddigi történelmi gyakorlatból fakad. Az értékek, tehát az értékek megvalósítását célzó külsőségek, mint eszközök is, mindig egy bizonyos viselkedérendszer kialakítását célozzák. Akkor humanusak, ha megválasztásuk az emberiség általános fejlődését szolgálja, de nem az egyén rabságának árán, s akkor reálisak, ha megválasztásuk nem teljesen tetszőleges, hanem az objektíve adott lehetőségekből származik. Ezért az értékek s megvalósítási eszközeik (többek között a külsőségek) megválasztásában nem lehetünk teljesen szabadok. Ez a tétel éppen úgy érvényes például egy technológiai folyamat eredményességét befolyásoló forma, stílus megválasztásakor, mint például a kulturális élet bizonyos külsőségeinek elfogadásakor. Így a társadalmi életet irányító értékek megvalósítását elősegítő külsőségek megválasztása mégis erős hasonlóságot mutat az emeletről való leugrás példájával. Egy társadalom szempontjából egyáltalán nem mindegy, hogy milyen külsőségeket fogadunk el. Egy értéktartalom formái nem függetlenek a tartalomtól. Persze, azokon a területeken (pl. a matematika, fizika, orvostudomány, technika stb.), ahol bizonyos szabályok posztulálásának lehető káros, vagy hasznos következményeit precízen lemérhetjük és saját bőrünkön meglehetősen gyorsan és közvetlenül tapasztalhatjuk, ott hajlamosak vagyunk arra, hogy a posztulált szabályoknak s a hozzájuk fűződő külsőségeknek embertől független, örök és objektív lételemeket tulajdonítsunk. Ilyenkor hajlamosak vagyunk arra, hogy az ember szerepét csupán a felismerő, visszatükröző, szemlélő, de nem a szabályalkotó, nem a cselekvő viszonyulásra korlátozzuk. Úgy emléik, hogy például a televízió működésének törvényei öröktől fogva megvoltak — valahol egy örök, változatlan lényegvilágban —, de csak most »tükröződtek« (többé-kevésbé pontosan) az emberek felismerő tudatában. Az ilyen szabályok érték voltát, s az ilyen értékekhez fűződő külsőségek szigorúan meghatározott voltát senki sem vonja kétségbe. Ezek célszerűségi indítékait rendszerint minden ellenvetés nélkül elfogadjuk (rend-

szerint a haszonelvűségre hivatkozva). Senki sem lázad például az ellen, hogy ennie »kell«, hogy meghatározott módon »kell« viselkednie, ha autót akar vezetni stb. Ezért van az, hogy a munkaszervezés eredményesebb voltát elősegítő külsőségeket rendszerint mindenki szükségeseknek is, meg egyúttal célszerűeknek is tartja, tekintet nélkül osztályhelyzetére és egyéb nézeteire.

Azokon a területeken (irodalom, festészet, politika, filozófia, társadalmi viszonyok általában), ahol bizonyos szabályok posztulálásának lehető káros, vagy hasznos következményeit már nem mérhetjük le mennyiségileg, s nem tapasztalhatjuk közvetlenül és érzékszervileg, ott hajlamosak vagyunk arra, hogy a posztulált szabályoknak és a hozzájuk fűződő külsőségeknek csak szubjektív, csak tetszőleges, tulajdonságokat adjunk. Ilyenkor hajlamosak vagyunk arra, hogy az embernek teljes szabadságot adjunk (ugyancsak a haszonelvűségre, de nem a mindenkinek jó, hanem csak a nekem jó haszonelvűségére hivatkozva). Ezért úgy tartjuk, hogy teljesen joggal lázadunk a hallgatni kell, az előírt módon viselkedni kell követelményei ellen. Az ilyen követelmények célszerűsége már vitás. Így bomlik a világ kétfelé. Az egyik kell ellen nincs apelláta, a másik kell — nem is kell.

4.

A fentiekből az következik, hogy a társadalmi értékek szubjektivizálása miatt az interpretálás legkülönbözőbb tarkaságát kapjuk. A lényeg az, hogy rendszerint elfogadunk egy objektívnek tartott szabályt, értéket elősegítő külsőségek kialakításának módszereit is, csak a külsőségek megválasztásában és létjogosultságuk megokolásában különbözünk. A kapitalistának például a technológia törvényszerűségei azért értékek, mert az általuk igényelt viselkedésformák elfogadása nagyobb érték többletet eredményez. Szocialista társadalomban ugyanezek a szabályok és a hozzájuk fűződő külsőségek meg azért értékek, mert elősegíthetik a humánusabb élet kialakítását. Elősegíthetik — írtam! Hogy valóban elősegítik-e, az már nem objektíve szükségszerű, az már nem az »ellenvetés nélkül kell« világtól függ, hanem a társadalmi életet irányító értékrendszer »nem okvetlenül kell« világtól. Így oda jutottunk, hogy a szükségszerűség világa végül is a szabadság világának eszköze lesz. A technika például egyaránt eszköze lehet a kapitalistának is, a szocialistának is. A társadalmi életet irányító értékek és külsőségek szabad választására hivatkozva a kapitalista nem tesz különbséget a szükségszerű és a »hallóeffektus« típusú külsőségek között, mert fő értéke »az igaz az, ami pillanatnyilag nekem hasznos« elve.

Megengedhető-e a szocialista társadalomban a »kegyes család« motívumára épülő, a nem szükségszerű, de célravezető viselkedésformák szorgalmazása?

5.

A cselekedetek és jelenségek önmagukban nem rendelkeznek semmiféle olyan erővel, tulajdonsággal, mely segítségével következményeik helyes, vagy káros voltát előre kimutathatnánk. Ám a tudományos hozzáállás történelmileg önmagát állandóan helyesbítő tapasztalathalmaz, precíz formája stb. mégis nagyobb valószínűségi biztosítékot nyújt az értékelés kritériumainak, meg a kívánatosnak tartott külsőségek megválasztásakor, mint bármilyen más tapasztalathalmaz. Elfogadhatjuk például a »kegyes család« meg gondolásából kiindulva azt a tételt is, hogy egy hallóeffektusszerű viselkedésformát kell kialakítanunk egy munkaközösségben, egy társadalomban, hogy bizonyos nemes célokat könnyebben megvalósíthassunk. Az ajánlott viselkedésforma nem következik ugyan objektív szükségszerűséggel az eddigi fejlődésből, csalfa volta még tudományos eszközökkel is kimutatható, de alkalmazása pillanatnyilag »hasznos«. (Tegyük hozzá, hogy az ilyen »építő« tevékenység — sajnos — a szocialista társadalmakban

gyakran előfordult, s ma is előfordul.) Ha a »kegyes család« elvét alkalmazzuk, akkor kezdetben rendszerint »áldásos« következményeket tapasztalhatunk. Bizonyos idő után azonban a káros következmények túl magas árát kell majd fizetnünk. (A pragmatista haszonelvűségre épülő vezetésrendszerek mai — keleti és nyugati — válsága is azt bizonyítja, hogy a félrevezetésen és az egyoldalú hasznosságon alapuló formák szorgalmazása káros. Kis fantáziával mindenki példát találhat magának. A természettudományos területen is számos példa sorolható — az erdészeti és halászati rablógazdálkodástól az építőanyag »kispórolásáig«. A pedagógusok régen tudják, hogy a gyermeknevelésben nem mindig az a jó, ami pillanatnyilag hasznos.)

Ezért a társadalom kultúrmodelljének tervezése (tehát a nevelés koncepciója, azaz a társadalmi élet termelési formáinak megválasztása) csakis a tudomány racionalistására épülhet. A tudományos elemzés nem avatkozhat bele »független változó« gyanánt a dolgok menetébe, mert maga is része a társadalmi élet folyamatának, de megteheti, hogy az »adott« állapotok alapján nagy valószínűséggel posztuláljon, s lehető feltételezéseinek következményeit előrelássa. Más kiindulás esetén a vak véletlennek vagyunk kitéve. A tudós óvakodik attól, hogy a számára kedves, vonzó alternatívákat szorgalmazza. Tartózkodik attól, hogy saját tevékenységét ne bírálja, mert tudja, hogy ha ezt teszi, akkor a kezdeti sikerek után mások fogják kimutatni tévedéseit s elméleteit olyasfajta mosollyal kezelik, mint ahogy ma a »horror vacui«, a »flogiszton«, a »bölcsék köve« stb. elméleteivel tesszük. A félresikerült társadalomtervezés azonban nem mosolyt, hanem forradalmat válthat ki.

Hasonló példákat a társadalmak fejlődése is adhat. A régi keleti despotikus rendszerek, de az ókori Görögország és Róma történelme is azt mutatja, hogy az egyoldalúan csupán az illető társadalmakra vonatkoztatott értékrendszerek, amelyek ideig-óráig a fejlődést szolgálták, végül olyan következményeket szültek, melyek az említett kultúrák bukását okozták. Platón például helyesen látta meg a munkamegosztás fontosságát, a magántulajdon hibáit stb., de a társadalom tagjait a munkamegosztás örök kategóriáiba sorolta. Minden osztálynak sztereotip viselkedésmódot irányzott elő. Ezek a viselkedésmódek elméletileg nagyon célszerűek voltak, de egyoldalúak lévén, a platóni állameszményt — a szabadság biztosítéka helyett — az »egyiptomi kasztrendszer athéni idealizációjává« (Marx), azaz a rabásg eszményévé deformálták. A görög demokrácia, amely kizárta a barbárokat és a rabszolgákat, önmagát fojtotta meg, mert zárt, fejlődésképtelen lett. A korszerű tőkés társadalom »igaz az, ami hasznos« elméletére épülő, »kegyes családokban« megnyilvánuló kultúrmodellje elősegítette ugyan a haladást, de mert az így megvalósuló ellenőrzés, az ilyen módon kialakított külsőségek nem a történelmi szükség-szerűségből fakadnak, a tőkés társadalom az emberiség eddigi legnagyobb válságának társadalmá lett. Sajnos, a »kegyes család« elméletét valló szocialista társadalmakban, ahol a tekintély képezi az értékelés egyedüli alapját, hasonló krízis keletkezik, mert az eredmény az ember és ezért az egész társadalom egységük »dirigálása«.

Megállapítható tehát, hogy a szocialista társadalom tervezése (és nevelése), értékrendszereinek — s külsőségeinek — posztulálása nem szabad ugyan, hanem az eddigi történelmi fejlődés »adottjával« s a tudományos eszközök fejlettségével külön meghatározott, de ez a nem szabadon választott értékrendszer a tudományos elemzésre támaszkodva képes az »adott« alkotó megváltoztatására. Elméletileg képes! Hogy gyakorlatilag is az legyen, ahhoz az szükséges, hogy az elméletileg tervezett kultúrmodellek realizálását ellenőrizhesse.

A korszerű kultúra válságának egyik oka az, hogy a kívánatosnak tartott külsőségek propagandája és a mindenható reklám konformista, beépülő, szürke embernullák (Nietzsche) tömegét akarja, akikkel manipulálhatunk, s ezért rendszerünk eredményesen funkcionálhat. Az »egydimenziós« (Marcuse) nyugati jóléti társadalom, vagy az ideológiai sematizmusra épülő keleti totalitarista rendszerek célja s módszerei (árnyalatokra nem tekintünk) dehumanizálóak, a pénz, illetve az eszme tekintélyére ala-

pulók. A »jól funkcionálás« ára az elszürkülés, az egysíkúság. A stabilitás ára az elsorvadás. Ez pedig vagy belső folyamat eredménye, mint a már említett ókori kultúrák esete mutatja, vagy pedig az, hogy a bezáródó kultúra kifelé agresszív megnyilatkozásai az egész társadalom ellenakcióját váltják ki, mint ahogy azt a fasizmus esete mutatja. Egyébként hasonló példát a gyermeklélektan is adhat. Lewin, Lipitt és White kísérletei azt mutatják, hogy a zárt, autoritativ vezető és sztereotíp külsőségekre épülő gyermekcsoport kezdetben eredményesebben működött, mint a demokratikus csoport, de később stagnálni kezdett, s alkotószelleme ellaposodott.

A beépülés ellenzői a másik végletbe mennek. Ők minden külsőséget relativizálnak. A rombolva újat akarás eszméjét azonban abszolutizálják. Az örök lázadás elmélete gyakorlatilag igen hasznos, de csak egyeseknek. Aki ezt hirdeti, az mindig érdekes, mindig a központban van. Elméletileg azonban mindez abszurdumhoz vezet: vagy a lét értelmetlenségének állításáig, vagy A. Camus Sziszüphosz-mítoszáig, melyet egyetlen társadalom sem fogadhat el kultúrája alapelveként. A »minden létező« így értelmezett bírálata öncélú, mint ahogy Sziszüphosz örök sziklatologatásának soha eredményt el nem érő voltát sem tekinthetjük értéknek, hacsak nem akarunk saját szenvedésünk értelmetlenségében mazochista módon kéjelegni, vagy ha az ilyen elméletek népszerűsítéséből nem akarunk magunknak hasznos egyéni tőkét kovácsolni.

Az anarchista irányzatok (a hangzatos és szentimentális fűszerzett-ségű hippie ellenkultúráktól a programszerűen akadémikus hangvételű Sartre-, Camus-, Freud- stb. elméletekig), az ellenőrzés és a külsőségek meghatározhatósága tagadásában látva a szabadságot, maguk is értékrendszereket állítanak fel, melyeket megkövetelnek, s ezért önmaguknak ellentmondóak. A »nem kell kontroll« elve azonban végül csak a »Homo komini lupus« irracionális kontrolljához lyukad ki. Az ellenőrzésről és bizonyos külsőségek megkivánásáról való lemondás csak azt eredményezi, hogy az ellenőrzést másoknak engedjük át. (A magyar népviseletet, például, sovinsztának, szentimentális ódiságnak stb. gúnyolva, el is értük, hogy jóformán elveszett, vagy esetleg operettbohózáti formában díszeleg. A nemzeti kultúra elhanyagolásával elértük, hogy gyermekeink az aradi tizenháromról esetleg azt hiszik, hogy »je-je« zenészek voltak. Mit kaptunk a károsnak, feleslegesnek stb. címzett külsőségek helyébe? Talán nem jöttek más — cseppet sem kívánatos — külsőségek és kultúrmodellek, melyek befolyásoló ereje éppen nem a szabadságot neveli, habár a »szabadság« nevében szólal meg?) A viselkedésformák történelmileg alapozott eseteinek elvetése sokszor történelmileg egyáltalán nem szükségszerű formákat szül: új kontrollt, amely új agresszivitást hoz. S a kör bezárul.

B. F. Skinnernek igaza van, amikor azt mondja, hogy a befolyásoló, irányító szerv ereje valójában a befolyásoltaktól függ. Mondjuk ezt úgy, hogy az alacsony műveltségű, önállóan emberekre könnyebben kényszeríthetünk biológiailag vonzó viselkedésmodelleket. Gyenge minőségű egyedek esetében a központosított irányítás könnyen a tekintélyimádat szolgalelkűségét szüli, öngazgatás esetében könnyen az anarchiát egyengethetjük. Oda jutottunk tehát, hogy a humánusabb társadalmi viszonyokat akarva nem hanyagolhatjuk el a helyes kultúrformák szorgalmazását. A helyes kultúrformák nem alapozódhatnak a kegyes család indítékára. Nem kényszeríthetők ki központilag is uniformizáltan. Nem hanyagolhatjuk el az emberek nevelését, hogy kezdeményezőkéességük és önállóságuk ne csorbuljon, de ne is az ösztönösségre alapozódjék.

6.

Nálunk, azonban — sok jel mutatja — ezt a felismerést sokan nem tartják fontosnak.

A szocializmus sztálinista deformációjára való reakció sokszor látszólag anarchista nézeteket termel, de valójában alkalmat ad a jól szervezett kapitalista propagandának. A kapitalista propaganda betörése pedig a látszólag ártatlan külsőségek elfogadtatásával hódít. A totalitarista bürokrácia

sok bűne közül az az egyik, hogy a fehér-feketére egyszerűsített propagandával túlforszírozta, s ezáltal neveltségessé tette azt a friss, forradalmi viselkedésstílust, amely a század elején magával ragadta az ifjúságot, s amely »új időknek új dalaival« (Ady) a régi renddel együtt annak pókhálós, de tradícióiban erős külsőségeit is elvetette. Egyszerűbben mondva: a cicoma nélküli egyszerű öltözék, a közvetlen beszédmodor, stb. idővel — sajnos — a szocialista realizmus dagadó nyakú vaskos munkásifjú és a dagadó és dülesztett mellű tenyeres-talpas kolhozlány tragikomikus figurájává változott az ideológia boszorkánykonyhájában. A forradalmi kultúrformák, a dolgozó szimbólumai a személyletnévé szürkített Tömeg szolgálóivá tipizálódtak.

Maurice Duverger írja, hogy a két világháború között a burzsoá ifjúság egy része magáévá tette a fasiszta köszöntést, a menetelés parádéit, a barna inget, zászlótépést, könyvégetést stb., s így menekült az unalmas, szürke polgári rendtől. »Egy egész nemzedék megérezte a fasiszmus vonzóerejét, mielőtt még az megmutatta volna mérgező gyümölcsseit« — írja Duverger a *Nép nélküli demokrácia* című munkájában (Rad, Belgrad, 78. o. szerbül). Hasonlóképpen ma a tömegkommunikáció hatalmas gépezete teljes erőbevetéssel népszerűsíti az »eredeti«, »szabad«, »független« személyiség kultúrmodelljeit. Olyan befolyás hatását érezzük, amelyhez képest a göbbelsi propaganda gyermekjáték. A külsőségek vonzóereje erős. Elfogadjuk a felkínált gyümölcsöt, s még nem akarjuk tudni, hogy mérgezett.

A tragédia az, hogy elvetjük a forradalmi viselkedés — sajnos komikussá vált karikatúrának silányított — formáit, de elfogadjuk a biológiaiilag, vagy »zsebszempontból« vonzó, divatos tőkés manipuláció külsőségeit. Mindezt a »szabad választás« teljesen meghatározatlan fogalmára hivatkozva tesszük: hiszen »két világ van: a természeti szükségyszerűség és a társadalmi azt teszke, amit akarok világa«.

Az ilyen hatások ellen nem védekezünk kellőképpen. A verbális ellenpropaganda csak erkölcsi prédikáció. Nem állítunk szembe semmiféle kultúrmodellt. Nekünk nincs kialakult stílusunk, nincsenek vonzó külsőségeink. A modern kontrollmódszereket (helytelenül) kizárólagosan kapitalista jellegűeknek deklaráljuk s elítéljük őket. A gyakorlatban azonban megengedjük az ilyen kontrollmódszereket, a tőkés propaganda megvalósulását. A kontrollmódszerek valójában nem osztályjellegűek, hanem csupán eszközök. Mi nem használjuk fel őket saját céljainkra. Így megfosztjuk magunkat egy hatásos fegyvertől. Elméletünk ezért elszakad a gyakorlattól s tserilizálódik, katekizmusjelleglet kap.

A nevelési szempontok például társadalmunk tervezésében nem kapnak kellő gyakorlati erőt, illetve a nevelést hatékonyabban végzik a bulvárlapok, az alkalmi csoportok stb., mint a hivatalos szervek. Az elmélet eme öngyilkossága ugyanakor a nem kívánatos elméletek életét szüli. Aki lemond az ellenőrzésről, azt más ellenőrzi. Ez ellen nem segít az elméleti lamentáció. A »forradalom« szó ma rendszerint nem forradalmi törekvések elkendőzésére használatos. Ma kultúrforradalom, nemzeti forradalom stb., a szexuális forradalomig minden van. Ma mindenki forradalmi. S ha jól megnézzük a dolgokat, akkor úgy is rémlik, hogy a szocializmus eszméit mindenütt kevésbé erélyesebben népszerűsítették, mint a modern »forradalom« eszméit. Egyszerűen tragikomikus, de inkább tragikus, hogy a koszos és cafrangos öltözékű, gubancos hajú szőrös emberek — atúra-trogolodták — kiáltják ki magukat a humanizmus, a szocializmus, az erkölcs, az esztétika bajnokaivá, s ők adnak példát. (Tisztelet a kivételnek, amely azonban csak erősíti a szabályt.) Az »underground«, »az obszólote communism« szerzői, az ösztönök felszabadítására és a neurotikus emberek eredményeinek kivételes alkotóértékére esküdve, a történelem elszigetelt példáit fitogtatva a morbid invenciót fetiszizálják »Új Embernek«. Ezt nevezik szocializmusnak. Figyeljék meg az ilyen szocializmus külsőségeit. Minden szervezett rend: totalitarizmus, beépülés, gyengeelműség, sztereotípiá. Minden helyébe a szabadság totalitarizmusa — ez a legveszélyesebb tiranizmus — lép. A támadás lendületes. Aki nem érti az emberi nem szervek »forradalmiságát«, az, aki nem fogja fel az értelmetlenség és morbiditás értelmének és művészinak titulált voltát, az egyszerűen reakciós, buta,

kispolgári, ortodox stb. Ha például a pedagógus diákegyenruhát követel, vagy kifogásolja, hogy tanuló a strandon is minősíthetetlen öltözékben illegessék magukat a laboratóriumban, vagy az előadóteremben, akkor az illető vaskalapos és sztálinista. Ha az iskolában tilos a dohányzás, akkor elfojtják az ifjúság jogait. Ha valaki a szexuális forradalom »virágait« és »gyümölcseit« mérgezőnek minősíti, akkor ez az ideológiai kényszer megnyilvánulása. Ha az ötöl-hatoló akadémiai polgárt megbuktatjuk, akkor reakciócsak vagyunk, akik nem fogjuk fel a »kor szellemét«, s az infantilizmust nem tartják éleselméjűségnek.

A pedagógiában a formabontás igen erős. Ezért részleteztem ezt a példát. A gazdaságban is hasonló a helyzet. Ma már az a »forradalmi«, akinek nem írható elő a munkaruha, s ma már az is jutalmat érdemel, aki nem kécis el a munkáról. A trágár beszéd, ordibálás és szemelés természetes jelenség. A mély értelműnek titulált »művészetek« vadhajtásairól most ne is beszéljünk.

7.

Ha a külsőségek szimbólumként jelentkeznek, nem tekinthetők ártatlan jelenségeknek. A szemétdombra emlékeztető közhelyek, a rikácsolástól hangos utca, a jellegtelen, sablonos előadóterem stb., a stílus híján levő, szimpla pedagógiai, kereskedelmi, politikai stb. vezetés éppen olyan hatóerejű, mint az írás elején említett gótikus székesegyház. A stílustalanság is bizonyos stílusú. Nekünk nincs stílusunk, de éppen az a »stílus« a legnagyobb baj. Mindezzel nem azt akartam mondani, hogy a mini-midi-maxi, a hosszú haj, a szmoking, a micisapka, a »kérlek szépen«, a begőzölt az öreglánya, a »rettenhetetlen, betonba ágyazott szocialista öntudatú elvtársaim« stb. külsőségei önmagukban véve eleve jók, avagy rosszak. Ezért mi akár a hippistilust, akár a szmokingot és a csokornyakkendőt, akár a köpködést, vagy akár a dobszóra való menetelést is elfogadhatnánk a szocialista értékeszmény külsőségeinek, ha először, az egyes külsőségek mögött nem húzódnának meg történelmileg diszkreditált ideológiák, s másodsor, ha bizonyos értéktartalmak és bizonyos külsőségek összefüggései csupán teljesen szubjektív viszonyulásúak volnának. De nem így van.

Fontos tehát, hogy a stílustalanság stílusát, s a különféle külsőségek tarka áradatának rántörését ellenhatással semlegesítsük. Ezért új, szocialista szempontból szükséges külsőségekre és kontrolleszközökre van szükségünk. Hogy ezeket megtaláljuk, kutatnunk kell azokat a körülményeket, amelyek a választható viselkedésmodelleket meghatározzák. Ettől függ kultúránk eredményesebb tervezése s nevelése. A feladat mindannyiunkra, de különösen a pszichológusokra és a szociológusokra vár. A feladathoz tartozik a probléma felvetése is, hiszen minden kutatás kérdések felvetésével kezdődik. A felvetett kérdéseket elemezni kell. Ha az elemzés elveti a felvetett kérdéseket, már ez is eredmény.

